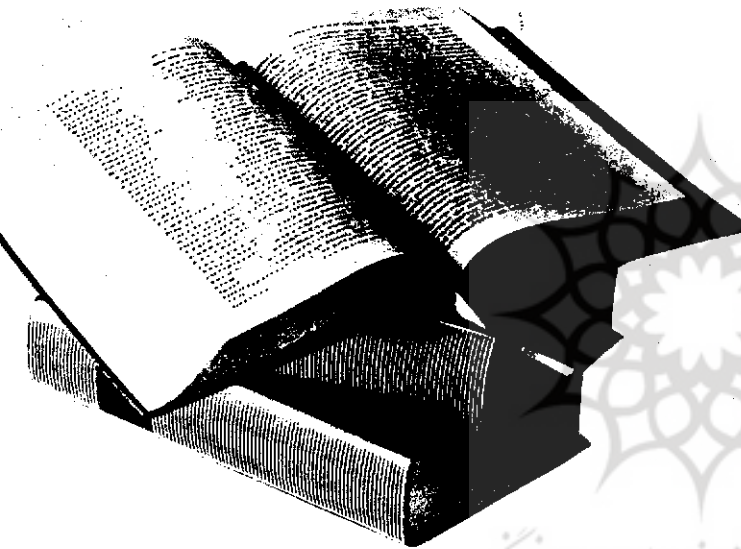

منابع تاریخ ادیان

راهنمای کتابشناختی مسیحیت و تاریخ آن (۲)

○ لیلا هوشنگی

در مقاله نخست از مجموعه مقالات «کتابشناختی در مسیحیت و تاریخ آن» ضمن طرح بحث مقدماتی درباره نحوه شکل گیری و رشد تاریخ ادیان در مقام رشته ای علمی و دانشگاهی، به تقسیم بندی های موضوعی تاریخ مسیحیت و زیرشاخه های هر یک از این موضوعات اشاره کردیم. همچنین طی معرفی چند کتاب مرجع عام در این حوزه مطالعاتی، گفته شد که مباحث کلی مرتبط با مسیحیت و تاریخ آن را، گذشته از آثار تاریخ ادیانی - که در بخش های بسیاری به این بحث نظر دارند - می توان در دایرة المعارف های دین نیز یافت.

در مقاله پیشین، مسیحیت و تاریخ آن به این موضوعات تقسیم شد: منشأ و خاستگاه مسیحیت، تاریخ مسیحیت، تاریخ تفکر مسیحی، تاریخ صورت های مسیحی، کتاب مقدس و نیز مطالعات تطبیقی. اما در کنار آن به تقسیم بندی دیگری نیز اشاره شد، که در رده بندی LC در کتابداری کاربرد وسیع دارد. به این موضوعات پنج رده را اختصاص داده اند که عبارتند از: کلیات BR، کتاب مقدس BS، الهیات نظری BT، الهیات عملی BV، گرایش ها و فرقه های مسیحی BX که مورد آخر از همه مفصل تر است و ریز عنوان های بسیاری را شامل می شود. بدیهی است این تقسیم بندی حاصل تجربه چندین دهه در علوم کتابداری و شاخه های مربوط است و در آن سعی شده حداقل تداخل موضوعی پیش آید، هرچند که در مواردی هیچ گزیری و گزیری از آن نیست. با این همه باید متوجه این نکته اساسی نیز باشیم که اتکای صرف به این گونه رده بندی های کتابداری، در کارهای پژوهشی اشفتنکی هایی ایجاد می کند. چرا که نوع کار و دیدگاه ها در این دو حیطه تفاوت های اساسی و بنیادین دارند. به هر ترتیب در تقسیم بندی اول که کاربرد بی تردید آن است تداخل موضوعی رخ می دهد: نکات قوت و ضعف این تقسیم بندی را پیش از هر جا می توان در حین انجام کار سنجید. مسلماً نخستین گامی که در روشن کردن و متمایز ساختن مرزهای حیطه های گوناگون این حوزه وسیع و پر دامنه، در زبان فارسی، برداشته شده است، بی نیاز از پژوهش های دامنه دار و عمیق تر بعدی نیست.

در این مقاله سعی داریم به نخستین موضوع اصلی یعنی منشأ و خاستگاه مسیحیت، بحث های مهم مطرح درباره آن و معرفی آثار برجسته این حوزه بپردازیم. چنانکه اشاره شد از جمله زیرموضوع هایی که در این موضوع می گنجند می توان به موارد زیر اشاره کرد: حیات عیسی؛ ابلاغ پیام عیسی؛ تعالیم عیسی مسیح؛ مسیح و اساطیر؛ اوضاع و احوال سیاسی، اجتماعی، اعتقادی و فرهنگی - با نظر به محیط یهودی - آن دوره؛ تأثیرات یونانیان و مسیحیان غنوسی.^۱

درباره حیات عیسی و موضوعات مرتبط با منشأ و خاستگاه مسیحیت به قدری در زبان های اروپایی کتاب زیاد است که تنها می توان به تناسب بحث های مطرح شده در دوره های مختلف به برخی از آنها که مهمترین می نماید اشاره کرد. شاید از همه بحث ها پر دامنه تر، بحث از وجود تاریخی عیسی باشد که پس از ظهور و رشد دیدگاه نقد تاریخی کتاب مقدس معركة آرا بوده است. نخستین نوشته علمی و روشمند که در نقد تاریخی کتاب مقدس به نگارش درآمد، اثر فیلسوف هلندی، باروخ (بتدیکت) اسپینوزا (۱۶۳۲-۱۶۷۷) است. او معتقد بود علم به تاریخ معتبر کتاب های کتاب مقدس، عهد قدیم و عهد جدید، از مبانی و اصول شناخت کتاب

معتبر عیسی فرار داد و بدینسان می‌توان عیسی را آموزگار برجسته اخلاق برای جهان معاصر دانست. این دسته از نقادان را «عقل‌گرایان» (Rationalist) نامیدند. در کاربرد قدیم، این اصطلاح بر کسانی اطلاق می‌شد که می‌خواستند داستان‌های انجیل را عقلانی کنند، اما اکنون این اصطلاح معنایی گسترده‌تر و ژرف‌تر یافته است.

از دیگر آثار تأثیرگذار در سیر تکوین دیدگاه‌ها نسبت به حیات عیسی، زندگی عیسی^۱ تألیف د.ف. اشتراوس است که در سال ۱۸۳۵ به چاپ رسید و غوغایی بی‌سابقه برپا کرد. او تمام تلاش‌ها را برای عقلانی کردن داستان‌های انجیل کنار گذاشت و آشکارا آنها را قصه‌هایی دانست که برای تحقق پیشگویی‌های مسیحایی انبیای عهد عتیق در وجود عیسی، سرهم‌بندی شده‌اند. البته اشتراوس به وجود تاریخی عیسی اعتقاد داشت. از جمله برجسته‌ترین محققان نقد تاریخی کتاب مقدس پس از اشتراوس باید به فردیناند کریستیان باور (Bauer)، استاد الهیات در دانشگاه توپینگن از ۱۸۲۶ تا ۱۸۶۰، اشاره کرد که براساس اسناد بر این نکته پای فشرده که میان نخستین مسیحیان دو گروه وجود داشته‌اند: فرقه‌ای کاملاً یهودی که شاگردان عیسی نمایندۀ آن بودند؛ و گروهی مایل به جدایی کامل از یهودیت که پولس نمایندۀ آن است. از نظر باور، درگیری این دو گروه به عنوان حقیقتی ثابت از نظر تاریخی اهمیت دارد، زیرا هنگامی که دو گروه برای تسلط یافتن بر حرکت دیگر درگیر می‌شوند، انگیزه جعل اسناد موافق و مخالف افزایش می‌یابد.

از دیگر آثار بسیار معروف سده نوزدهم درباره حیات عیسی باید به کتاب ارنست رنان (Renan) به نام زندگینامه عیسی (۱۸۶۳) اشاره کرد. او سعی در عقلانی ساختن داستان‌های انجیل‌ها دارد و عیسی را آموزگار مهربان و اخلاقی معرفی می‌کند.

اینان سعی داشتند به پس‌زمینه‌های آموزه‌های مسیح‌شناسی پولس و کلیسای اولیه نفوذ کنند و به «عیسای ناصری» آن گونه که واقعاً بوده دست یابند و تصویری حقیقی از او را ارائه دهند. اما به رغم تلاش این محققان، هیچ تصویر علمی عام و فراگیری از عیسی ظهور نیافت.

در سال ۱۹۰۶ اثر تهورامیز و جسورانه آلبرت شوابتر (Schwitzer)؛ (۱۹۶۵-۱۸۷۵) جستجوی عیسیای تاریخی (The Quest of Historical Jesus) حرف آخر را زد. شوابتر، نخستین متاله مسیحی تراژیک، (نیچه نیز نخستین فیلسوف تراژیک شناخته می‌شود)، سعی داشت عیسیای تاریخی را از میان گزارش‌های انجیل بیابد. او نتیجه گرفت که اغلب تصاویری که از عیسی ارائه شده عمدتاً در پرتو پیش فرض‌های شخصی محققان و اعتقادات و باورهای اجتماعی آنها بوده و پس. او بر تمامی این تلاش‌ها شورید و کوشید تصویری نوین از عیسی و مبتنی بر تعالیم اساسی او یعنی آخرت‌شناسی و پایان جهان ارائه دهد. در واقع این کتاب شوابتر بر آن بود که محققان را از نگارش حیات عیسی منصرف سازد. به تعبیری دیگر، پس از این تألیف روشن شد که پژوهش انجیلی بیشتر شاخه‌ای از تاریخ اندیشه‌هاست و دیگر نمی‌توان به سادگی رهیافت ایمانی به کتاب مقدس را با رهیافت عقلی - انتقادی یکی دانست.

مقدس است. او در به‌کارگیری روش نقد تاریخی، پیشگام شناخته می‌شود. در واقع این روش که بعدها صورت کامل‌تر و نظام‌مندی یافته، عملاً محصول عصر روشنگری به شمار می‌آید. در این روش، نقاد از گذشته تاریخی فاصله‌ای معنوی و روانی می‌گیرد و به نقادی گذشته و منقولات تاریخی می‌پردازد و به گزارش‌ها و تفسیرهای تاریخی پیشین انکا نمی‌کند. اسپینوزا نیز کوشید از منظری نو به بررسی کتاب مقدس بپردازد. او در این اثر با بررسی دقیق و موشکافانه به نقد آرای می‌پردازد که تا آن زمان درباره نویسنده یا نویسندگان حقیقی کتاب‌های مقدس، به ویژه پنج سفر اول عهد قدیم، تورات، مطرح بوده است.^۲ این نوشته بخشی است از رساله الهیاتی - سیاسی اثر اسپینوزا.^۳

پژوهش پیرامون وجود تاریخی عیسی عمدتاً بر کتاب‌های عهد جدید و به طور اخص بر چهار انجیل استوار بوده و هست و محققان در حین تتبع به دیگر نوشته‌های معدود صدر مسیحیت نیز نظر داشته‌اند. عمده این آثار تاریخی مستقل از کتاب مقدس عبارت‌اند از رساله اول کلمنت، رساله ایگناتیوس، رساله پولیکارپ، دفاعیه یوسیوس، رد بدعت‌ها اثر ایرنایوس و دو اثر یوسفوس فلاویوس به نام‌های تاریخ جنگ‌های یهودیان، و روزگار باستان یهودیان. در سیر بررسی‌های تاریخی، آنچه توجه منتقدان تاریخی کتاب مقدس و حیات عیسی را بیش از هر چیز به خود جلب کرده، وجود منابعی ناچیز برای پاسخگویی به پرسش‌هاست. حتی مورخان غیرمسیحی دوره‌های متقدم مانند سنکا، پلینی کهتر و یوسفوس در قرون اولیه میلادی و نزدیک به حیات عیسی راجع به داستان‌های انجیل سکوت پیشه کرده‌اند.

بدینسان پرسش اصلی محققان این عرصه این است: آیا عیسی هرگز وجود داشته است؟ آیا وی انسانی بوده که به گونه‌ای خدا شمرده شد؟ یا خدایی بوده که به گونه‌ای انسان گردید؟ در پاسخگویی به این پرسش‌ها بود که نخستین نگارش‌های دوره جدید پدید آمد، عمده این آثار به عصر روشنگری تعلق دارند. در دوره روشنگری هر آنچه در عرصه دانش بشری می‌گنجید با محک عقل سنجیده می‌شد و معرفت دینی نیز از این امر مستثنا نبود. اولین فردی که زندگی عیسی را تحت نقادی علمی قرار داد، به همین عصر روشنگری یا روشن‌اندیشی تعلق داشت. او هرمان ساموئل رابنماروس، استاد زبان‌های شرقی دانشگاه هامبورگ (از ۱۷۲۷ تا ۱۷۶۸) بود. لسینگ (lessing) آثار رابنماروس را به سبب مخالفت‌های شدید متالهان با این دیدگاه، پس از مرگ وی به چاپ رساند.

رابنماروس با دیدگاه دئیستی (Deistic) فیلسوفان معاصر خود موافق بود و از این رو معجزات را مردود می‌شمرد، او کتاب مقدس را آزادانه نقد می‌کرد و عیسی را مدعی مسیحایی می‌دانست که با وعده امور مادی پیروزی یافت و سپس بر اثر درگیر شدن با مقامات، از پای درآمد. پس از رابنماروس، جمعی از نویسندگان که وجه مشترکشان در نفی معجزات و گرایش به توضیح طبیعی ریشه‌های مسیحیت بود، به طرح این نظر پرداختند که اگر عناصر اعجاز‌آمیز انجیل کنار گذاشته شود یا به گونه‌ای توجیه گردد، باقیمانده آن گزارش‌ها را می‌توان زیربنای زندگینامه

قانع کننده‌ای دارند اما در عین حال از مبارزه با نظر طرف مقابل ناتوان‌اند. در برخی موارد شاهد تلفیق دو دیدگاه هستیم، به این معنا که در گزارش‌ها می‌توان دو عیسی یافت: عیسی اسطوره‌ای: اسطوره انسان - خدا؛ و عیسی تاریخی: مصلوب شده به دست پونتیوس پیلاطس.

اکثر محققان کنونی راهی میانه را برگزیده‌اند.^۵ پس از این کتابشناسی توصیفی جا دارد به معرفی چند اثر پر کاربرد در آثار معتبر و مستند بپردازیم. قطعاً گزینش از میان انبوه کتاب‌هایی که از مواضع مختلف دربارهٔ زیرموضوع‌های بحث موردنظر ما، منشأ و خاستگاه مسیحیت، نگاشته شده کاری سهل نیست و دشواری کار عمدتاً در این است که مهم‌ترین‌ها بر مهم‌ها پیشی گیرند. از جمله آثار مطرح و مورد استناد در این زمینه می‌توان به این موارد اشاره کرد:

Mackintosh, H.R., *The Doctrine of the person of Jesus christ*, London & NewYork, 1912;

Cadburg, H.J., *Jesus: what manner of man*, macmillan, 1947.

Baillie, D.M., *God was in christ*, London & NewYork, 1948.

از تعداد زیاد کتاب‌ها و مقالاتی که در دههٔ ۶۰ میلادی در این موضوع به چاپ رسیده می‌توان پی‌برد که در این برهه مباحثات به اوج خود رسیده است. اثر بسیار مهم و جریان ساز بولتمان نیز از همین امر حکایت دارد:

Bultmann, R., *Primitive christianity in its contemporary setting*, tr.

R.H.Fuller, London & NewYork, 1956.

اثر مهم دیگر بولتمان دربارهٔ ماهیت تعلیمات و به طور کلی رسالت عیسی است:

Jesus and the word, Fontana, 1958;

از دیگر آثار مطرح متعلق به اواخر دههٔ ۶۰ اینهاست:

Hendry, G.S., *The Gospel of the Incarnation*, philadelphia, 1958;

knox, john, *Lord and Christ*, NewYork, 1958.

ناکس در اثر دیگری مفصل به بررسی محاکمه و مرگ مسیح پرداخته است:

The Death of Christ, Collins, 1959;

Pittenger, W.Norman, *The word Incarnate*, London & NewYork, 1959.

از جمله آثار مطرح در دههٔ هفتاد و هشتاد میلادی اینهاست:

Winter, paul, *on the Trial of Jesus*, Berlin, 1961;

Jeremias, Joachim, *Jerasalem in the time of Jesus*, philadelphia, 1969.

رودلف بولتمان (Bultmann): (۱۹۷۶-۱۸۸۴) مقاله مشهور آلمانی، کتاب عیسی (Jesus) را در ۱۹۲۶ نگاشت. از آن پس بسیاری از محققان، دست کم در اروپا، نه تنها از نگارش زندگانی عیسی روبرگرداندند بلکه دیگر تلاشی برای مطالعه در ابلاغ رسالت تاریخی او به عمل نیاوردند. بولتمان، طراح اصل «اسطوره‌زدایی» در الهیات جدید مسیحی، به شخصه ارزش تاریخ بشری عیسی را در الهیات به حداقل رساند و مطرح ساخت که شخص عیسی تاریخی، موضوع ایمان نیست؛ بلکه مسیح موضوع ایمان ماست، او که هم اکنون و در اینجا در حال موعظه است.

به رغم این دیدگاه‌ها، تاکنون نقادی‌ها ادامه یافته و همچنان محققان متأخر مانند هانس کونگ (kung)، ولفهارت پاننبرگ (Pannenberg)، پیر تیلارد دو شاردن (de chardin) و کارل رانر (Rahner) با دیدگاه‌هایی متفاوت به بحث از زندگانی عیسی و مسائل مسیح‌شناسی ادامه داده و تألیفاتی درخور توجه ارائه داده‌اند.

آنچه مسلم است و اکنون مدافعان سرسخت وجود تاریخی عیسی نیز بدان اذعان دارند، این است که عیسی را از درون عباری می‌بینیم که نسل دوم و سوم پیروانش به مرور آن را غلیظ و غلیظ‌تر ساخته‌اند. موضوعات اندکی را می‌توان به عیسی نسبت داد و شاید تنها امر دارای ارزش تاریخی دربارهٔ وی این است که عیسی یک ربی یهودی بوده و زندگی کرده و مصلوب شده است.

به این ترتیب نتیجهٔ اساسی روش نقد تاریخی این بود که امکان تعقیب زندگانی عیسی به صورت روایت تاریخی وجود ندارد. در اینجا بود که بحث بسیار مهم اسطوره مطرح شد. نظریهٔ اسطوره‌گرایی، در مقابل جریان عقل‌گرایان، به مرور شکل گرفت و این که زبان این نوشته، یعنی کتاب مقدس، اسطوره است نه تاریخ نضج یافت. از جمله نظریه‌پردازان پیشگام و مطرح این دیدگاه می‌توان به ولنی دوپویی اشاره کرد که در سال ۱۷۹۱ داستان عیسی را به یک اسطورهٔ خورشیدی تنزل داد و کلمهٔ christ را مشتق از کریشنا (krisna)، از خدایان اساطیری هند دانست. آشنایی محققان این دوره با ادیان هند و بودا و آغاز مطالعات تطبیقی به شدت بر این مطالعات تأثیر می‌گذاشت و به تعبیری این اطلاعات - نوعاً خام و اولیه - از اساطیر هند بر این دیدگاه‌ها سایه افکنده بوده است. همچنین از طرفداران نظریهٔ اسطوره‌گرایی باید از برونو باور، جان مکینان رابرتسون، کوشو (Couchoud)، گوردن ریلننز، ادوارد دو ژاردن (Du Jardin) نام برد که در این موضوع صاحب آثاری مهم و مطرح هستند. طرح تفصیلی آرای این نظریه پردازان و معرفی آثار متعدد آنان مجال دیگری می‌طلبد.

شاید بتوان ادعای اسطوره‌گرایان را به طور خلاصه چنین بیان کرد: اینان مدعی‌اند عیسیایی که کلیسا معرفی می‌کند ابتدائاً خداست و برای مردم عصر حاضر که در توضیح پدیده‌ها احساس بی‌نیازی از خدایان می‌کنند، عیسی یک اسطوره است؛ از سوی دیگر محققان تاریخ‌گرا مدعی‌اند عیسی صرفاً یک خدا به شمار نمی‌رفته و حتی کلیسا نیز او را هم خدا می‌داند و هم انسان. طرفین در اثبات ادعای خود دلایل

John the Baptist, 1931;

اثر مهم دیگر:

Sandmel, Samuel, we jews Jesus,
NewYork, 1965.

و اما درباره تأثیر یونانیان نیز کتاب بسیار است، یک اثر قدیمی در این

باره:

milman, Henry Hart, History of
Latin Christianity, London, 1857;

در هفت جلد؛ مؤلف در جلد اول تأثیرات فرهنگ یونانی را در
مسیحیت بسیار برجسته ساخته است.

Theissen, cred, The sociology of
Early Palestinian Christianity,
philadelphia, 1979.

مؤلف به نحوی جدی به ویژگی شهری جوامع اولیه مسیحی و
حضور فرهنگ یونانی در آن دوره پرداخته است.

Meeks, wayne A., The First urban
christians, New Haven, Yale university
press, 1983;

در این کتاب محیط اجتماعی مسیحیان یونانی زبان در مناطق خارج
از پایتخت، اورشلیم، به تصویر کشیده شده است.

Doran, Robert, Birth of a world
view; Early christianity in its jewish &
pagan contexts, Boulder, 1995;

این کتاب درآمدی است بر چند ویژگی تاریخ اولیه مسیحی.

و اما اثری دیگر درباره تأثیر محیط فرهنگی بر مسیحیت:

Benko, stephen, pagan Rome & the
Early christians, Bloomington, IN:
Indiana university press, 1986.

درباره مسیحیان غنوسی این آثار را می توان نام برد:

Layton, Bentley, The Gnostic
Scriptures, Garden city, Ny: Doubleday,
1987;

Pagels, Elaine, the Gnostic Gospels,
NewYork, Random House, 1979;

Burkitt, F.C., church & Gnosis. A
Study of Christian Thought &
speculation in the second century,
cambridge university press, 1932;

این اثر مشهور و عام را متخصصی صاحب نام در این حوزه، به

Anderson, Hugh, Jesus, (Englewood
Cliffs, N.J.prentice - Hall, 1967).

این کتاب شامل مقالاتی درباره عیسی، دیدگاه های لیبرال قرن
نوزدهم، معرفت های وجودی و تجدیدنظرهایی محققانه است.

Kee, Howard, Jesus in History: An
Approach to the study of the Gospels,
NewYork, 2nd ed., 1977;

برای مطالعه درباره عیسی در منابعی جز منابع کتاب مقدس. در
کتاب زیر نیز می توانید اطلاعات مفید و جامعی را درباره تاریخ عیسی
ببینید:

Harvey, A.E., Jesus & the
Constraints of History, London, 1982;

در این قسمت کوشیدیم منابع سه زیرموضوع نخست - یعنی حیات
عیسی، ابلاغ پیام و تعالیم او، مسیح و اساطیر - را با نظر به چگونگی
پیدایش و شکل گیری و طرح آرای مهم در این زمینه، به اجمال معرفی
کنیم. اما پیش از معرفی آثار سه زیرموضوع بعدی یعنی اوضاع و احوال
سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اعتقادی، تأثیرات یونانیان، مسیحیان
غنوسی - این توضیح ضروری است که دنیای مسیحیت اولیه به لحاظ
جغرافیایی وسیع و به لحاظ دینی متکثر و به لحاظ فرهنگی نامتنجانس
بود. صاحب نظران برای ارائه یک معنای کلی از رشد جامعه مسیحی و
پیدایی هویت مسیحی به سه زمینه فرهنگی مختلف که در سه جنبه
هویت مسیحی تأثیرگذار بوده بسیار اهمیت داده و از دیدگاه های مختلف
بدان پرداخته اند. به اعتقاد آنها مسیحیان، هویت دینی و فلسفی و سیاسی
خود را در جریان تعامل با جهان پیچیده قدیم به دست آورده اند و این گونه
فرقه های کوچک و ناشناخته در گوشه های امپراتوری روم، به فاصله سه
قرن به پیروزی بر کل امپراتوری روم دست یافته است. محققان، هویت
دینی مسیحیت را در زمینه یهودی آن، هویت فلسفی آن را در زمینه
یونانی و هویت سیاسی آن را در زمینه رومی تحلیل و تبیین می کنند.
برای مطالعه مقدماتی درباره عیسی در محیط یهودی ای که او
می زیست این کتاب معرفی می شود:

Sanders, E.P., The Historical Figure
of Jesus, London, Penguin, 1993.

با استفاده از شواهدی که در منابع یهودی، مخصوصاً در تلمود، وجود
دارد، ضمن ارائه گزارش هایی تحلیلی از جایگاه یهودیان در جریان ظهور
عیسی و ابلاغ پیام و بیان نسبت عیسی با اعتقادات متفاوت یهودیان،
برخی به نقد نظریه اسطوره ای و اثبات وجود تاریخی عیسی نیز
پرداخته اند، مانند جوزف کلاوزنر که در اثرش به نام عیسی ناصری:
زندگی، زمان و تعالیم او (۱۹۲۲) از دیدگاه یک یهودی امروزی به تحلیل
شواهد موجود در منابع یهودی در اثبات وجود تاریخی عیسی دست زده
است. شاید یکی از آثار کلاسیک این حوزه را بتوان کتاب آیزلر دانست:

Eisler, Robert, The Messiah and

می‌توان سراغ گرفت، باید متذکر شد در نخستین زیر موضوع «تاریخ مسیحیت» یعنی مسیحیت در سده‌های اولیه نیز به نوعی به مسائل و موضوعاتی که در همین زیرعنوان‌ها آمده پرداخته می‌شود؛ با این تفاوت که برخلاف تک‌نگاری‌ها، این آثار اختصاصاً به یک موضوع نظر ندارند بلکه آن را از دیدگاهی کلی و در مقام بخشی از کل تاریخ مسیحیت مورد نقد و بررسی قرار می‌دهند.

۲. تفصیل این بحث در بخش بررسی مأخذ و مراجع مربوط به کتاب مقدس خواهد آمد.

۳. این رساله به عربی ترجمه شده است، همچنین ترجمه فارسی این بخش از رساله، با عنوان «مصنف واقعی اسفار پنجگانه» ترجمه علیرضا آل بویه در مجله هفت آسمان، سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۷۸ به چاپ رسیده است. مشخصات کتاب‌شناسی که برای این مقاله ترجمه‌ای ذکر شده به شرح زیر است:
فصل هشتم از:

The chief works of spinoza, A
Theologico - political treatise, A
political treatise, Translated from the
latin, with an Introduction by R.H.M
Elwes, with a Bibliographical note by
Francesco cordasco.

4. The life of Jesus critically
Examined, translation to English by
George Eliot, 1846.

۵. یک گزارش جامع و مفید درباره‌ی این دیدگاه‌ها و نیز نقد دیدگاه اسطوره‌گرایی که به تفصیل به طرح آرای صاحب‌نظران این حوزه پرداخته کتاب زیر است:

آرچیبالد رابرتسون، عیسی اسطوره یا تاریخ، ترجمه حسین توفیقی، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، قم، ۱۳۷۸.
همچنین دسته‌بندی روشمندی از سیر طرح این بحث و پیشینه آن را می‌توان در این مقاله یافت:

"Jesus Christ", Ency. of Religion &
Ethics, ed. J. Hastings, vol. 7
Gerald O'Collins, S.J., "Jesus", Ency.
of Religion, ed. M. Eliade, Vol. 8

۶. تا آنجا که اطلاع داریم به فارسی درباره غنوسی تنها مقالاتی از دایرةالمعارف‌ها به چاپ رسیده است از جمله: مذاهب گنوسی و مانوی، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، فکر روز، تهران، ۱۳۷۳؛ نیز در این کتاب به مکاتب غنوسی پرداخته شده است: مهرداد بهار، ادیان آسیایی، تهران، ۱۳۷۱.
۷. این کتابخانه Online با ارائه بیش از هزار عنوان کتاب اصیل و معتبر از جمله کتابخانه‌های تخصصی ارزشمند در موضوعات اصلی مسیحیت است و کتاب‌ها براساس رده‌بندی LC طبقه‌بندی شده‌اند.

صورت گزارشی خلاصه فراهم آورده است. اما اثر مفصل‌تر و بسیار پرنکته در این باره اثر زیر است:

E.de faye, Gnostiques et
Gnosticisme, paris, paul Geuthner, 1925.

باید گفت که کتاب مسیحیت اولیه بولتمان بیشتر از این دیدگاه نگاهشده شده که اعتقادات و آموزه‌های اولیه مسیحیت شدیداً زیر تأثیر اعتقادات غنوسی بوده است. از جمله آثار مطرح و پرمغز درباره تامسی مکاتب غنوسی در مناطق مختلف جغرافیایی از اروپای قدیم تا سوریه و مصر که در عین پرداختن به ریزه‌کاری‌های کنش‌های غنوسی، به خوبی از عهده شناساندن کل این جریان فکری نیز برآمده، این کتاب است:

Hans Jonas, The Gnostic Religion,
the message of the Alien God & the
Beginning of Christianity, Boston,
1963.^۶

منبع اصلی و کلاسیک بسیاری از این مباحث نوشته‌های دست اول متقدمان مسیحی است که از معرفی آنها کلاً صرف نظر کردیم، بسیاری از این آثار را می‌توان در این سایت یافت:

<http://www.digital Library. upenn. edu / books/>

شایان ذکر است که آثار مرجع در مسیحیت عمدتاً با عنوان تاریخ مسیحیت و تاریخ کلیسا است که ذیل همین عناوین - ان‌شاءالله در قسمت سوم این مجموعه مقالات - به معرفی آنها خواهیم پرداخت. امید داریم همین مختصر توانسته باشد گوشه‌ای از این عرصه کاری وسیع و پر دامنه را پیش روی دانشجویان و پژوهشگران مشتاق قرار دهد.

در آخر از آنجا که وعده داده بودیم آثار فارسی، تألیفی و ترجمه‌ای را در حوزه‌های مورد بحث معرفی کنیم، با ذکر عناوین آنها این مقاله را به پایان می‌بریم:

۱. همفری کارپنتر، عیسی، ترجمه حسن کامشاد، طرح نو، تهران، چاپ اول ۱۳۷۴؛

۲. جوان آگریدی، مسیحیت و بدعت‌ها، ترجمه عبدالرحیم سلیمانی اردستانی، مؤسسه فرهنگی طه، قم، ۱۳۷۷؛ عنوان اصلی این کتاب christian Heresies Early است.

۳. آرچیبالد رابرتسون، عیسی، اسطوره یا تاریخ، ترجمه حسین توفیقی، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، قم، ۱۳۷۸؛

۴. رودلف بولتمان، مسیح و اساطیر، ترجمه مسعود علیا، نشر مرکز، ۱۳۸۰.

پی‌نوشت‌ها:

۱. درباره هریک از این زیرعنوان‌ها تک‌نگاری‌های بسیاری را